УДК 398.8

И.Г. Закирова

ТАТАР ФОЛЬКЛОРЫНДА ЧЫҢГЫЗ ХАН ОБРАЗЫ

В татарском народном творчестве отведено много места образу Чингизхана. Он изображается сыном неба и его приход к власти объясняется богоизбранностью, харизмой этой личности. Фольклорные произведения, связанные с образом Чингизхана возникли на основе сложившихся ранее фольклорно-мифологических традиций. Народ видит в Чингизхане воплощение идеального правителя.
Ключевые слова: Чингизхан, татарский фольклор, харизма, сказания, историческая личность.

In Tatar folk art, a lot of space is given to the image of Genghis Khan. He is portrayed as the son of heaven, and his rise to power is due to God's chosenness, the charisma of his personality. Folklore works related to the image of Genghis Khan arose on the basis of previously established folklore and mythological traditions. The people see in Genghis Khan the embodiment of an ideal ruler.
Keywords: Genghis Khan, Tatar folklore, charisma, legends, historical figure.

Алтын Урда чоры көчле тарихи шәхесләргә, үз артыннан йөзмеңнәрне иярткән лидерларга бай. Бөек империягә нигез салучы Тимучин-Чыңгыз хан, әлбәттә, бу плеяданың башында тора. Бөек даһи, стратег, олуг хан, талантлы полководец, явыз басып алучы, күп гасырларга бер генә туа торган шәхес. Аның уллары һәм оныклары – Бату хан, Җүчи хан, Үгәдәй хан, Туктамыш хан, Мәнгү Тимер, Бәркә, Үзбәк хан, Җанибәк, Танибәк, Бирдебәк һ. б. үзләре турында яхшы яки яман ат калдырып дөньядан кичкән. Бу – чыңгызилар. Алар Алтын Урда тәхетенә хокукны кан варислыгы белән алалар.

Әлеге шәхесләрнең Алтын Урда тарихында тоткан урыннары, дәрәҗәләре, тарихка кергән хезмәтләре, батырлыклары, тарихтагы рольләре төрлечә. Әмма аларның исемнәре фольклорга кереп безнең көннәргә кадәр килеп җиткән. Халык авыз иҗатындагы мәгълүматлар тарихи фактлар белән туры да килмәскә мөмкин. Әмма аларда әлеге шәхесләргә һәм аерым вакыйгаларга халыкның мөнәсәбәте чагыла.

Чыңгыз хан турында ишетмәгән кеше юктыр. Бу шәхес хәзерге вакытка кадәр хакимлек, бердәмлек, көч символы буларак мәгълүм. Бөек каганга халык иҗатында да, тарихта да күп урын бирелгән. Чыңгыз ханга багышланган язма истәлекләрнең иң борынгылары һәм иң әһәмиятлеләре – XIV йөз монгол язма истәлеге – «Юань-чао би-ши», XIII йөз кытай язма истәлеге – «Мэн-да бэй-лу», XVII йөзгә караган һәм авторлыгы галим лама Лубсан Данзанга нисбәт ителгән «Алтан тобчи», фарсы тарихчылары Җүвәйни (XIII йөз), Рәшит-әд-дин

(XIII ахыры – XIV башы), гарәп тарихчысы Ибне-әл-Әсир (XII йөз ахыры – XIII йөз башы), италияле де Плани Карпини, Марко Поло, фламанд Вильгельм Рубрук һ. б. хезмәтләре. Төрки, рус, әрмән, әфган, грузин һ. б. елъязмачылары үзләренең язмаларында да Чыңгыз хан турында мәгълүмат бирәләр. Бу мәкаләдә, Чыңгыз хан турында төрки һәм монгол халыклары фольклорында сакланган материалларга таянып, хөкемдарның эпик образын торгызырга омтылдык.

Алтын Урда дәүләте төзелү иң бөек империяләрнең берсе булган монгол империясенә нигез салган Тимучин, ягъни Чыңгыз хан исеме белән бәйле. Бөек хаган образына халык иҗатында да шактый урын бирелгән. Кайсы гына халыкның Чыңгыз ханга багышланган фольклор әсәрен алсак та, алар нигезендә бу бөек затның гадәти кеше булмавына инану ята. Ягъни, һәр риваять, легенда яки башка жанрларга караган әсәрләр әлеге олуг затның гадәти кеше түгеллеген исбатлауга хезмәт итә. Чыңгыз ханның культын өйрәнүче галимнәр аның гадәти булмаган ихтыяр көчен, талантын, популярлыгын ханның харизмасы белән бәйләп аңлаталар. Бу очракта шәхеснең хакимияткә килүе претендентның харизмасы белән аңлатыла. Харизма туганда ук Алла тарафыннан бирелә. Бер кеше дә үз тырышлыгы белән аңа ирешә алмый. Харизматик авторитет та халыкның хакимлеккә килүченең гадәти булмавына, Алла тарафыннан сайланган булуына инануыннан формалаша.

Тимучинның нәсел-шәҗәрәсе, тууы турындагы легенда-риваятьләрдә аның илаһи нәсел җебе тотемга барып тоташу, Алла тарафыннан сайланган шәхес булуы бәян ителә. Чыңгыз ханның 23 буыннан торган шәҗәрәсе Буртэ-Чино һәм хатыны Гоа-Марал исемнәре белән башланып китә.

Бортэ-Чино – соры бүре, Гоа Марал нәфис болан дип тәрҗемә ителә. Галимнәр әлеге затларны генеологик мифлардан килгән фольклор персонажлары итеп карыйлар, бу риваять чыңгызилар нәселенең шушы хайваннардан чыгуына ишарә итә. Бортэ Чино белән Гоа Марал зооантроморф табигатьле образлар. Алар риваятьтә кешеләр буларак тасвирлансалар да, исемнәре зооморфологик билгеләрен саклап калган. Төркиләрнең риваять легендаларында тотем бүре образы Илаһи Күк белән тәңгәлләштерелә. Бу Чыңгыз ханның ерак бабасы Бодынчарның тууын тасвирлаган риваятьтә ачык аңлашыла. Алан-Гоа үзенең нурдан авырга калуын сөйли. Төнлә төнлек аша нур булып үтеп кергән илаһи зат таң атканда сары эт кебек тырмашып чыгып китә [Козин, § 21]. Бу риваять «Дәфтәре Чыңгызнамә» дастанында Чыңгыз ханның тууына бәйле рәвештә китерелә. Алангу янына үлгән Дуйым Бәяннең рухы кайта; ул таң алдыннан нур булып төшә һәм елкы яллы күк бүре булып чыгып китә. Киткәндә: «Чыңгыз, Чыңгыз», – дип аваз бирә [Дәфтәре чыңгыз-намә, б. 12]. Варисның хакимияткә хокукы аның илаһи нәсел башы, яки тотем белән кан туганлыгы аша нигезләнә. Илаһи ата кешеләргә нур булып күренә. Харизматик шәхеснең дә башкалардан аерып торган билгесе – йөзе-

нең нурлы булуы. «Юань-чао би-ши»да 9 яшьлек Тимучин «йөзе – таң кебек» дип сурәтләнә. «Дәфтәре Чыңгызнамә»дә дә Чыңгызның йөзе гадәти булмавы аңлашыла. Аның «йөзен күргән кеше артыннан калмас иде», дигән юллар да шуны раслый.

Чыңгыз хан турындагы риваятьләрдә аңа тугач та Тимучин исеме бирелү, соңрак исемгә әверелгән Чыңгыз титулына ия булуы турында да мәгълүмат саклана. Риваятьләр Тимучин исеменең Тимер сүзеннән булуын аңлата. Бер риваятьтә Чыңгыз хан туган вакытта атасы Есугай-батурның Тимучин-Уге исемле татар кешесен әсирлеккә алып кайтуы бәян ителә. Монгол халыклары җиңелгән сугышчының – дошманның яшәү көче, энергиясе исеме белән яңа туган балага күчүенә ышанган. Икенче яктан, балага ул туган вакытта булган вакыйгаларга аваздаш исем сайлау гадәте дә күп кенә халыкларга хас була.

Тимучин исеменең фольклорда сакланган икенче этимологиясе буенча ул тимерче сүзеннән килеп чыккан. Бурят-монгол халыкларында Чыңгыз ханның тимерче булуы турында риваятьләр дә бар. Аларда Чыңгыз ханның алып булуы, аның ике аягы белән елганың ике ярына басып, Дөш тавын сандал итеп, Чика елгасы суында суытасуыта, тимер сугуын сөйли [Мэн-да Бэй-лу, с. 96].

Фольклор әсәрләре Чыңгыз титулының килеп чыгуын да аңлатырга омтыла. Мәсәлән, Чыңгыз исемен диңгез сүзеннән ясалган һәм «Чыңгызхан»ны «Диңгез хан», «Окай-хан», «Диңгез кебек зур» дигән мәгънәне бирә дигән фикерне очратырга мөмкин. Океан-диңгез төшенчәсе бу очракта космогоник төсмергә ия. Д. Банзаров Чыңгыз титулы сөннәрнең үз ханнарына биргән tchen-yu (чен-ю) Тәңре-кубу ягъни «Күк улы»ннан килеп чыккан дип фаразлый. Сөн телендәге tchen-yu – кытайча Чингис «Күк улы» [Банзаров, с. 176–177].

Риваятьләр буенча, Тимучин дөньяга укмашкан кан учлап туа. Бу мотив геройның киләчәгенә ишарә булып чыга. Киләчәктә хөкемдар, бер яктан, ныклы карашка ия – кырыс булса, икенче яктан, аның шәфкать-миһербан белмәве, кеше гомере белән санлашмавы да риваятьләр туугa җирлек була.

Чыңгыз ханның сугыш тактикасы, басып алынган ил халкына карата шәфкатьсезлеге лә риваять-легендаларга кереп калган. Риваятьләрдә яулап алынган Минья империясенең Вула Хэ шәһәрен алу өчен, кошлар ярдәмендә ут төртү, Харәзм шәһәрен су астында калдырып, ахырда аның урынына арпа чәчү бәян ителә.

Чыңгыз хан турындагы риваять-легендаларда беренче планга чыккан төп кыйммәт – бердәмлек һәм тугрылык.

Бердәмлек мотивы легендар Алан-гоа образы белән бәйле риваятьтән үк башлана һәм Чыңгыз хан турындагы һәр риваять-легендада кызыл җеп булып сузыла. Алан-гоаның улларына, бердәмлеккә чакырып, үгет бирүе тасвирлана. Ул һәрберсенә берәр чыбык биреп, аны сындырырга куша. Аннары аларга, яңадан сындырыр өчен, бергә бәйләнгән 5 чыбык бирә... Плутарх бу сюжетны б. э. к. II–I гасырларда Кара диңгез буенда яшәгән скифларга нисбәт итә. Бердәмлек

идеясен чагылдырган әлеге сюжет татар халкында да борынгыдан ук мәгълүм. Җәләлетдин Ата-Мәлик Җүвәйни аны Чыңгыз ханның үзенә бәйле вакыйга буларак искә ала [Чингисхан, с. 29]. Җүвәйнинең хезмәтендә Чыңгыз хан турында тагын бер риваять урын алган. Анда халыкка бердәмлекне тәэмин итүче юлбашчы кирәклеге әйтелә.

Риваятьләрдә Чыңгыз ханның хатыны Бүртегә, улларына булган мөнәсәбәте дә яктыртыла. Аноним авторның «Шәджәрәт әл-әтрәк» («Төркиләрнең шәҗәрәсе») хезмәтендә, Җүчинең үлемен тасвирлаган тезмә һәм чәчмә өлешләр аралашып килә.

Риваять кысасына кергән төрки җырдан халыкның Чыңгыз хан турында яхшы мәгълүматлы булуы аңлашыла. Чыңгыз хан улы Җүчине үзенең уң кулы, төп таянычы дип саный.

«Шәджәрәт әл-әтрәк»тә Җүчинең үлеме тасвирланган эпизодта Чыңгыз ханның улын никадәр яратуы, хөрмәт итүе, аңа ышануы ачык күренә. Җүчинең үлем хәбәре килеп җиткәч, бу турыда беркем дә Чыңгыз ханга җиткерергә кыймый. Бу авыр эшне хезмәткә Олуг-Җырчы исеме белән кереп калган чичәнгә тапшыралар. Чыңгыз хан җырларга кушкач, Олуг-Җырчы түбәндәге җырны башкара:

Тенгиз баштын булганды, ким тондурур, а ханым?
Терек тубтым джыгылды, кем тургузур, а ханым?

Чыңгыз хан да җыр белән җавап бирә:

Тенгиз баштын булганса, тондурур олум Джучи дур,
Терек тубтым джыгылса, тургузур Олум Джучи дур.

Олуг Җырчы үзенең җырын кабатлый, бу вакытта аның күзләреннән яшь ага башлый. Һәм шул вакытта Чыңгыз хан бөтенесен аңлый:

Көзөң йәшен чөкүртүр көңлүң толды болгаймы?
Җырың күңел өкүртүр Джучи үлде булгаймы?

Олуг Җырчы янә җыр белән җавап кайтара:

Сөйлемәккә иркем юк, син сөйләдең, а ханым!
Үз ярлыгың үзгә җаб айу өйледен, а ханым!

Чыңгыз хан беркем дә әйтергә кыймаган хәбәрне үз авызы белән әйтә. Үз соравына үзе җавап бирә. Соңгы сүзләреннән Чыңгыз ханның югалтуны бик авыр кичерүе, улы белән соңгы вакытта аралары бозылуга бик нык үкенүе сизелә:

Кулун алган куландай кулунумдин айрылдым,
Айрылышкан аңкаудай эр олумдин айрылдым.
[Из родословия тюрков, с. 202].

Чыңгыз хан улы Җүчидән соң алты ай яши. Аның үлемен риваять-легендалар романтикага төреп сурәтли. Чыңгыз хан берничә тапкыр яуга чыгып та, ахырга кадәр буйсындыра алмаган Си-Ся, ягъни Тангут җирләренә якын гына урында вафат була. Риваятьләр Чыңгыз ханның Си-Ся ханлыгына кат-кат һөҗүм итүен түбәндәгечә аңлата:

Чыңгыз хан Шидургу-хаганның хатыны Гүрбелҗин-гоаның матурлыгы турында ишетеп, аны үзенә алырга тели. Хәйлә белән Шидургу-хаганны үтергәннән соң, Гүрбелҗин-гоа янына кияү булып кергәч, хатын үзенең тырнагы астыннан кайчысын алып, Чыңгыз ханның җенес әгъзасын кисеп ала. Хан кан югалтудан үлә. Икенче версиядә Чыңгыз хан бу ярадан исән кала. Әмма ул өенә кире кайта алмый, юлында үтеп чыкмаслык киртәләр хасил була. Ул, яңадан-яңа җирләр яулый-яулый өеннән ераклаша гына бара.

Фольклорда Чыңгыз хан – Күкләр улы, үлемсез зат. Шуңа күрә дә аның үлемен халык кабул итә алмый. Һәм Чыңгыз ханның юклыгын хәбәр итү, башка дөньяга караган (Улан-хатун шулма, ягъни явыз рух, пәри) хатын булмаса, хан мәңге яшәр иде дигән идеяне үткәрү максатыннан шундый әсәрләр иҗат ителә.. Чыңгыз хан үләр алдыннан үзенең берничә йөз яки мең елдан кабат кайтачагын әйтә.

Төркиләрнең «Дәфтәре Чыңгызнамә»сендә Чыңгыз хан халык мәнфәгатьләрен кайгыртучы гадел хөкемдар буларак тасвирлана.

Әдәбият

Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. / С.А.Козин / Институт Востоковедения АН СССР. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. Т. I.

Дәфтәре Чыңгыз-намә / китапны басмага хәзерләүче сүзлек һәм аңлатмаларның авторы Сәлим Гыйлаҗетдинов. Казан: Иман, 2000.

Мэн-да Бэй-лу («Полное описание монголо-татар»). Факсимиле ксилографа / перевод с китайского, введение, комментарий и приложение Н.Ц. Мункуева. М.: Наука. Гл. ред. восточной литературы, 1975.

Банзаров Доржи. Собрание сочинений / Доржи Банзаров. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955.

Чингисхан. История завоевателя мира записанная Ала-ад-Дином Ата-Мелик Джувейни. – М.: Магистр-Пресс, 2004.

Из родословия тюрков: Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном. Т. II. М; Л.: Изд-во АН СССР, 1941.

Закирова Илсөяр Гамил кызы,

филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре